

МУЗИКА ОЛЕКСАНДР ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 159.924

**СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ
ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ
(на матеріалі технічної творчості)**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

АВ 39.570

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології ім. Г. С. Костюка
АПН України

Науковий

керівник - дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор
Моляко Валентин Олексійович,
Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,
завідувач лабораторії психології творчості

Науковий

консультант - доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

Кульчицька Олена Іполитівна,
Інститут педагогіки та психології професійної освіти АПН України,
провідний науковий співробітник

Офіційні

опоненти - доктор психологічних наук, професор

Боришевський Мирослав Йосипович,
Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України,
завідувач лабораторії психології особистості

- кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Горностаї Павло Петрович,
Інститут соціальної і політичної психології,
провідний науковий співробітник

Провідна установа - Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова, кафедра психології,
Міністерство освіти України, Київ

Захист відбудеться "17" лютого 1998 р. об 11 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.48.01 в
Інституті психології ім. Г. С. Костюка АПН України за адресою:
252033, Київ - 33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
психології ім. Г. С. Костюка АПН України.

Автореферат розіслано "15" січня 1998р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради *Алексеева* М. І. Алексєєва

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00742746 (U)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Феномен творчої обдарованості є об'єктом зростаючої уваги дослідників, оскільки в ньому відображаються такі сутнісні властивості людини як здатність до саморозвитку, самоствердження в суспільно-корисній діяльності. Аксиологічний підхід до становлення творчо обдарованої особистості є особливо актуальним в період соціальних перетворень, які характеризуються, перш за все, кризовими явищами в суспільній свідомості. Автономність, самодостатність, неалежність від ситуативних чинників, спрямованість у майбутнє - це характеристики ціннісної сфери обдарованої особистості, які забезпечують творчу активність. Їх вивчення може дати нові ключі до розуміння проблеми гармонізації особистісного росту людини та суспільного прогресу в цілому.

Аналіз літературних джерел, присвячених психології творчості й обдарованості, показує, що в останні роки намічається тенденція повороту від операційних та когнітивних підходів у вивченні цієї проблеми до особистісних. Оскільки творчо обдарована людина характеризується унікальністю внутрішнього світу, самодетермінованою активністю, розвинутою рефлексією, то видається перспективним для аналізу процесу її становлення застосувати суб'єктний підхід, основні положення якого розроблені К.А.Абульхановою-Славською, В.Г.Ананьєвим, Л.І.Анциферовою, А.В.Брушлінським, Г.С.Костюком, С.Л.Рубінштейном, Д.М.Узнадзе.

У працях В.О.Моляко, Я.О.Пономарьова, В.А.Роменця, О.К.Тихомирова, В.Е.Чудновського фіксується увага на внутрішній детермінації процесів творчості. Творчість розглядається через функціонування свідомості людини, що виступає інтегратором як біологічних і соціальних компонентів у структурі особистості, так і її власної активності.

Філософсько-психологічний аналіз проблеми свідомості та життєвого шляху, проведений К.А.Абульхановою-Славською, Л.І.Анциферовою, В.П.Зінченком, Н.А.Логіною, С.Л.Рубінштейном, Л.В.Сохань та ін., є основою для експериментальних досліджень, спрямованих на встановлення конкретних закономірностей і механізмів свідомої регуляції творчої активності людини.

Аксиологічний підхід до проблеми творчої обдарованості дозволяє реалізувати принципи єдності свідомості і діяльності та розвитку, оскільки ціннісно-смилова сфера відображає історію становлення особистості як суб'єкта суспільних стосунків та

суспільних діяльностей, складає основу структури свідомості.

Дослідження проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій у філософії, соціології та соціальній психології (А.Г.Асмолов, В.О.Василенко, О.Г.Дробницький, А.Г.Здравомислов, Ю.Р.Саарнійт, М.Х.Тітма, В.П.Тугарінов, В.А.Ядов та ін.), що спрямовані в основному на виявлення закономірностей присвоєння суспільних цінностей людиною, показали цілісний, інтегративний характер ціннісної сфери. Сукупність різноманітних її характеристик (диспозиції, ціннісні орієнтації, ціннісні уявлення, ціннісно-сміслові утворення та ін.) об'єднується категорією ціннісна свідомість (В.С.Бакіров, А.А.Ручка, В.І.Шинкарук, А.І.Яценко).

Не применшуючи значення для розвитку особистості та творчої діяльності таких важливих чинників як суспільна детермінація чи неусвідомлювані процеси, в даній роботі коло досліджуваних проблем ми окреслюємо ціннісними змістами індивідуальної свідомості, сукупність яких і складає ціннісну свідомість особистості.

З огляду на важливість зазначених проблем і зважаючи на їх недостатнє наукове висвітлення в контексті окресленого підходу, **об'єктом дослідження** обрано процес становлення творчо обдарованої особистості.

Предмет дослідження - ціннісна свідомість творчо обдарованої особистості.

Мета дослідження полягала у виявленні особливостей змістовної та структурної організації ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості, вивченні умов її формування протягом життєвого шляху.

Гіпотеза дослідження. Процес становлення творчо обдарованої особистості визначається особливостями розвитку її ціннісної свідомості. Своєрідна структурна та змістова організація свідомості творчо обдарованої людини складається в ході ціннісного осмислення нею особливостей життєвого досвіду, соціальної ситуації розвитку, власних високих здібностей та вмінь. Результатом цього осмислення є формування суб'єктивних цінностей, які внутрішньо детермінують поведінку людини як суб'єкта соціальних стосунків і соціально детермінованих діяльностей, визначають напрямки її саморозвитку.

У відповідності з метою дослідження та висунутою гіпотезою було поставлено такі **завдання**:

1. Зробити теоретичний аналіз поняття "цінність" як одини-

ці дослідження розвитку індивідуальної свідомості та становлення суб'єктності.

2. Виявити особливості формування ціннісної свідомості технічно обдарованих людей на протязі їх життєвого шляху.

3. Встановити характер репрезентації стратегій технічної творчості у ціннісній свідомості творчо обдарованої особистості.

4. Дослідити особливості ціннісно-сміслового поля свідомості технічно обдарованої людини.

Методологічною основою дослідження стали: 1) основні положення застосування суб'єктного підходу до аналізу психічних явищ (К.А.Абульханова-Славська, В.Г.Ананьев, Л.І.Анциферова, А.В.Брушлінський, Г.С.Костюк, С.Л.Рубінштейн, Д.М.Узнадзе); 2) принцип єдності свідомості і діяльності (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьев, С.Л.Рубінштейн); 3) принцип системного підходу в психології (Б.Ф.Ломов, В.О.Моляко, В.Д.Шадріков, Е.Г.Юдін); 4) системно-стратегіальна концепція творчості та обдарованості (В.О.Моляко); 5) індивідуально-психологічний підхід до вивчення обдарованої особистості (Н.С.Лейтес).

Методи та організація дослідження: аналіз та узагальнення наукових літературних джерел, спостереження, метод біографічної бесіди, метод каузометрії, метод особистісних конструктів (Дж.Келлі). Для кількісної обробки результатів дослідження було використано методи математичної статистики.

Дослідження проводилося протягом 1993-1996 рр. у м.Житомирі та Житомирській області. Вибірка складала 12 осіб - раціоналізаторів, критерієм обдарованості яких служили результативність діяльності у сфері технічної творчості, а також офіційне визнання їх досягнень, закріплене у званні "Заслужений раціоналізатор України".

Наукова новизна дослідження полягає у теоретичній і експериментальній розробці проблеми застосування суб'єктно-ціннісного підходу до дослідження процесу становлення творчо обдарованої особистості; у виявленні індивідуальних особливостей розвитку ціннісної свідомості та формування суб'єктних цінностей технічно обдарованої людини; у встановленні взаємозв'язку змістовних і динамічних компонентів структури ціннісно-сміслового поля свідомості технічно обдарованої особистості.

Теоретичне значення дослідження полягає в узагальненні, уточненні і подальшій розробці проблеми творчої обдарованості через вивчення свідомості та становлення суб'єктності; у поглиб-

ленні розуміння процесу розвитку ціннісної сфери творчо обдарованої особистості; конкретизації понятійного апарату.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виявлені індивідуальні особливості становлення творчо обдарованої особистості дозволяють намітити деякі нові підходи як до дослідження обдарованості, так і до створення умов для її формування та розвитку, зокрема у сфері технічної творчості.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися використанням індивідуально-психологічного підходу і, відповідно, індивідуально-орієнтованих методів, адекватних меті та завданням дослідження; поєднанням кількісного і якісного аналізу, використанням методів математичної статистики.

На захист вносяться такі положення:

1. Процес становлення творчо обдарованої особистості визначається ціннісним відображенням у свідомості динаміки базової потреби у визнанні. На початкових етапах виняткове значення має усвідомлення людиною особливостей соціальної ситуації та можливостей реалізації власних домагань визнання засобами технічної творчості. Зростання рівня суб'єктності, яке характеризується зміщенням орієнтації із зовнішніх на внутрішні цінності, є основою для формування творчої обдарованості.

2. Ключовим моментом у становленні творчо обдарованої особистості є формування суб'єктних цінностей як індивідуально-своєрідного утворення свідомості, що інтегрує в собі ціннісне осмислення людиною власних високих здібностей у контексті життєвого досвіду, напрямків та способів саморозвитку як суб'єкта соціальних стосунків і соціально детермінованих діяльностей та визначає її творчу активність.

3. У процесі становлення творчо обдарованої особистості стратегії технічної творчості, набуваючи ціннісного статусу, переносяться на сферу соціальних, життєвих відносин і, як динамічні компоненти, складають основу стратегіально-ціннісної організації свідомості.

4. Змістовні компоненти ціннісної свідомості утворюють ціннісно-смісловне поле, індивідуальна своєрідність якого обумовлена особливостями життєвого шляху творчо обдарованої особистості. Типовим для технічно обдарованих людей є структура суб'єктно-ціннісного ядра цього поля, яку утворюють діяльнісні та моральнісні цінності.

Апробація роботи. Основні результати дослідження були пред-

ставлені та обговорювалися на Всеукраїнських науково-практичних конференціях з проблем роботи середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів нового типу (Київ, 1994), "Повашкільна педагогіка: пошук і проблеми" (Київ, 1995), I Міжнародній конференції "Високі технології виховання" (Харків, 1995), IV Костюківських читаннях (Київ, 1996), засіданнях лабораторії психології творчості Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України.

Основний зміст дослідження відображено у трьох публікаціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 231 назву, містить 2 таблиці, 17 рисунків та додатки. Зміст викладено на 157 сторінках машинописного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, виділено об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету та завдання, сформульовано гіпотезу, розкрито методологічну основу дослідження, показано наукову новизну і теоретичне значення, подано положення, які виносяться на захист, наведено дані про апробацію роботи.

У першому розділі "Суб'єктно-ціннісний підхід до проблеми розвитку творчо обдарованої особистості" аналізуються теоретичні засади і можливості реалізації суб'єктного підходу до вивчення феномену творчої обдарованості через дослідження індивідуальної свідомості. Творча обдарованість розглядається як результат ціннісної регуляції активності людини, спрямованої на саморозвиток.

Основоположний принцип єдності свідомості і діяльності, розроблений С.Л.Рубінштейном, а також його розуміння детермінізму як "впливу зовнішніх чинників через внутрішні умови", що виступають як джерела та рушійні сили саморозвитку, склали методологічну основу застосування суб'єктного підходу до дослідження психічних феноменів.

Як показано у працях Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, Г.С.Костюка, становлення особистості характеризується розвитком її суб'єктності - здатності до свідомої, автономної, недетермінованої іззовні активності. Завдяки рефлексії, що первинно спрямована назовні, і лише згодом, в процесі розвитку, повертається до внутрішніх особливостей суб'єкта, змісти свідомості стають доступними для людини.

У психологічній літературі наголошується на принциповій відмінності трактування суб'єктивного у філософії, зокрема, гносеології, і у психології (Л.С. Виготський, А.В. Брушлінський, В.П.Зінченко, В.В.Налимов, та ін.). У психології суб'єктивність розглядається як об'єктивна, тобто існуюча в індивідуальній свідомості психічна реальність, що дозволяє людині творчо адаптуватися до зовнішніх умов (Г.О.Валл, В.О.Моляко). Активність, детермінована неусвідомленими мотивами, на думку багатьох авторів, не є вирішальною у психічній регуляції, коли йдеться про дослідження вищих психічних функцій. З позицій "вершинної" психології (Л.С.Виготський) особистість виступає як суб'єкт своєї діяльності.

По мірі розвитку людини як суб'єкта діяльності відбувається становлення свідомості і самосвідомості, ціннісної сфери, розвиток здібностей. Лише сформувавшись як індивідуальність, особистість може виступати як суб'єкт життя (С.Л.Рубінштейн), суб'єкт життєдіяльності (К.А.Абульханова-Славська), суб'єкт власного розвитку (Г.С.Костюк), суб'єкт суспільних відносин (Б.Г.Ананьєв, В.М.Мясищев), суб'єкт спілкування та діяльності (Б.Ф.Ломов), суб'єкт творчої діяльності (В.О.Моляко).

Отже, людина, що розглядається як суб'єкт і, особливо, як суб'єкт творчої діяльності,- це неповторна індивідуальність як у плані її здібностей, так і у плані розвитку її особистісних якостей. Окреслюючи рамки дослідження вивченням індивідуальної свідомості, в якій інтегруються основні смислоутворюючі мотиви творчої активності, ми акцентуємо увагу на цінностях як одиниці аналізу становлення обдарованої особистості.

У такому контексті видається продуктивним визначення цінностей як усвідомлених особистісних смислів (В.С.Братусь). Найбільш значимі для людини моменти взаємодії зі світом переводяться у план свідомості, стають цінностями. Однак, у психологічній літературі розглядають і неусвідомлені особистісні смисли. Для того, щоб підкреслити, що йдеться саме про змісти індивідуальної свідомості, які є характеристиками самодетермінованої активності людини, видається доцільним вживати термін суб'єктні цінності.

Як інтегральне утворення, що концентрує в собі у трансформованому вигляді природні задатки індивіда, життєвий досвід особистості, життєві перспективи людини як суб'єкта життєдіяльності, суб'єктні цінності відображають змістовну та динамічну

сторону свідомості. Регулюючи активність, суб'єктні цінності зіставляються не з об'єктами оточуючого світу, а з реальними потребами особистості. При опредмечуванні потреби людина йде не від предмету (як мотиву, стимулу), а від потреби, яка є результатом взаємодії життєвого досвіду у вигляді суб'єктних цінностей із оцінкою актуальної ситуації та можливостей її розвитку.

Аналізуючи проблему творчої обдарованості, ми виходимо із розуміння обдарованості як якісного індивідуально-своєрідного поєднання здібностей (В.Г.Ананьєв, Г.С.Костюк, Н.С.Лейтес, В.М.Мясищев, С.Л.Рубінштейн, В.М.Теплов). Обдарованість є цілісною характеристикою особистості, яка поєднує природні задатки, особливості пізнавальних процесів, життєвий досвід людини, особливості її мотиваційної сфери та ін. (Д.Б.Богоявленська, О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, К.К.Платонов, В.Е.Чудновський та ін.).

Наявність творчих здібностей є однією із найважливіших умов розвитку обдарованості, оскільки основні складові компоненти останньої, на думку багатьох авторів, пересікаються із властивостями, які характеризують процеси творчості. Таким чином, творча обдарованість тісно зв'язана із проявами обдарованості у будь-якій сфері людської діяльності, зокрема, в технічній творчості. Наявність високих творчих здібностей дозволяє більш успішно та оригінально вирішувати технічні задачі.

Становлення творчої обдарованості, окрім інтраіндивідуальних чинників, визначається також їх взаємодією із мікро- і макросоціальним середовищем, яка утворює соціальну ситуацію розвитку. Аналіз літературних джерел показує, що базовими потребами, які визначають розвиток людини як особистості є самоповага (В.Джемс), прагнення до зверхності (А.Адлер), самоствердження (І.С.Кон), персоналізація (А.В.Петровський), потреба у визнанні (В.С.Мухіна). Соціальна спрямованість вказаних потреб визначає розвиток індивіда як особистості; задоволення ж їх вимагає розвитку індивіда як суб'єкта діяльності.

Формування творчої обдарованості, таким чином, безпосередньо зв'язане з формуванням особистості, включенням людини в соціальні стосунки, тобто з процесом соціалізації. Етапні моменти у формуванні обдарованості визначаються як можливостями свідомості щодо відображення людиною власних здібностей і соціально значимих напрямків їх застосування, так і розвитком операційно-технічних можливостей на певному віковому проміжку.

Суть суб'єктно-ціннісного аналізу полягає в тому, що творча

особистість розглядається в розвитку, показниками якого є генезис ціннісної свідомості, її змістовних компонентів та стратегіальної організації.

Суб'єктно-ціннісний підхід - це цілісний підхід, який дозволяє максимальною мірою реалізувати принцип єдності свідомості і діяльності та принцип розвитку, уникнути протиставлення між об'єктивним і суб'єктивним, ідеальним та реальним, номотетичним та ідеографічним підходами.

Продуктивність суб'єктно-ціннісного аналізу проблеми творчої обдарованості обумовлюється цілим рядом моментів. По-перше, обдарована особистість - явище унікальне, одиничне, тому спрямованість дослідження на вивчення індивідуальної свідомості цілком виправдана. По-друге, творчо обдарована особистість розвивається в багатьох випадках не завдяки, а всупереч соціальному оточенню, отже детермінанти цього розвитку мають внутрішній, суб'єктний характер. По-третє, обдарована людина вже хоча б в силу творчого характеру діяльності, що передбачає розвиток мислення, інтелекту, формування стратегій творчої діяльності, на відміну від пересічної, має більш складну та своєрідну змістовну і структурну організацію свідомості, що і є, на думку багатьох авторів, основою обдарованості. По-четверте, як складність технічних задач, так і розбіжності в системах цінностей обдарованої людини і соціального оточення, не лише спрямовують обдаровану особистість до орієнтації на власні, суб'єктні цінності, але й сприяють розвитку рефлексії цих процесів, переводу у план свідомості, що є умовою ефективності їх дослідження.

У другому розділі "Особливості життєвого шляху та розвиток ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості" обґрунтовується доцільність застосування індивідуально-психологічного підходу до дослідження проблеми обдарованості, описується методика дослідження, розглядаються вікові та індивідуальні особливості становлення ціннісної сфери технічно обдарованої людини.

Визначаючи на основі суб'єктно-ціннісного аналізу методологічні засади дослідження ціннісної свідомості, ми, зважаючи на унікальність творчо обдарованої особистості, надали перевагу індивідуально-психологічному підходу та індивідуально-орієнтованим методам дослідження.

Індивідуальна своєрідність творчо обдарованої особистості повною мірою може бути зрозуміла лише на основі дослідження її життєвого шляху, становлення та розвитку життєвого світу. Реалі-

зачія генетичного підходу щодо становлення творчої обдарованості вимагає пошуку таких методів, застосування яких забезпечувало б реалізацію ще одного фундаментального принципу - єдності свідомості та діяльності. Розглядаючи творчу обдарованість як результат власної активності суб'єкта, що виникає внаслідок усвідомлення своїх здібностей і можливостей самореалізації в конкретних суспільно-історичних і життєво-ситуативних умовах, що змінюються, ми вважали, що біографічний метод, який розроблений Б.Г.Ананьєвим, Ш.Бюлер, Н.А.Рибниковим, С.Л.Рубінштейном і розвивається у працях Р.А.Ахмерова, О.О.Кроника, Н.А.Логінової, Г.Ю.Мошкової та ін., виявиться релевантним зазначеній проблемі і наміченим принциповим підходам до її дослідження.

Для виявлення конкретних змістів індивідуальної свідомості було застосовано метод особистісних конструктів, розроблений Дж.Келлі. Конструкт розуміється як такий компонент свідомості, що вироблений і перевірений досвідом самої людини. З допомогою системи конструктів суб'єкт оцінює і прогнозує події, організовує свою поведінку, розуміє інших людей, реконструює систему відносин і будує образ Я. Це одночасно і способи поведінки, і параметри ставлень та оцінок, і когнітивно-сміслові розчленування та протиставлення (В.І.Похилько, 1985). Багатьма авторами (О.Ю.Винокур, Ю.М.Забродін, І.М.Ковлова, В.І.Похилько та ін.) підкреслюється близькість положень теорії Дж.Келлі до основних підходів у вітчизняній психології.

Формування ціннісної сфери людини проходить у процесі взаємодії останньої з соціальним макро- і мікросередовищем. Ця взаємодія відбувається через систему відносин із значимими людьми (Б.Г.Ананьєв, А.Ф.Лазурський, В.Н.Мясищев, К.В.Шорохова) і на етапі зрілої особистості проявляється в етичному ставленні до дійсності (С.Л.Рубінштейн). В.А.Петровським розроблені принципи відображеної і втіленої суб'єктності, які можуть бути покладені в основу конструювання методик для експериментального дослідження цих явищ. Принцип втіленої суб'єктності в нашому дослідженні було застосовано для розробки методики виявлення особливостей суб'єктно-ціннісної організації свідомості творчо обдарованих людей.

Методика дослідження дозволила:

1) з допомогою біографічної бесіди визначити основні етапи розвитку обдарованості на протязі життєвого шляху людини, встановити характер зв'язку феномену обдарованості та ціннісної сфери

особистості в його генезисі; прослідкувати трансформацію основних соціальних потреб людини і їх відображення у ціннісній свідомості;

2) використання каузометрії дало змогу виявити суб'єктивну значимість життєвих подій, встановити події групи та життєво значимих людей, взаємодія з якими є джерелом творення суб'єктивних цінностей;

3) застосування розроблених у відповідності з цілями дослідження репертуарної та рангової решіток було спрямоване на виявлення особистісних конструктів, найбільш значимі з яких розглядалися як суб'єктивні цінності та на реконструкцію структури ціннісної свідомості технічно обдарованої особистості;

4) встановлення характеру взаємозв'язку між стратегіальною організацією процесу творчості та стратегіями вирішення життєвих задач за допомогою спеціально розроблених оціночних решіток дозволило робити висновки про особливості стратегіальної організації свідомості в цілому.

Аналіз життєвого шляху обдарованих людей показав, що в основі розвитку ціннісної свідомості лежить взаємодія кількох чинників, найважливішими з яких є соціальна ситуація розвитку, потреба у визнанні та усвідомлення власних здібностей як засобів її реалізації. У процесі становлення творчо обдарованої особистості було виділено ряд етапів, які відображають зростання рівня її суб'єктивності. Перший етап - наслідування - переважає на ранніх стадіях розвитку особистості, в основному, в дошкільному віці. Другий - співробітництво - найбільше значення має в молодшому шкільному та підлітковому віці. Етап конкуренції, як правило, припадає на підлітковий вік та, частково, на ранню юність. Юнацький вік є сензитивним періодом для наступного етапу - орієнтації на цінності груп вищого рівня. Заключним етапом становлення обдарованої особистості з точки зору розвитку суб'єктивності є орієнтація людини на власні цінності.

Вказані етапи, в основному зберігаючи намічену черговість, не завжди співпадають із межами вікових періодів. Їх розгортання має індивідуальні особливості, зумовлені своєрідністю життєвого шляху кожної людини. Слід зазначити, що перехід обдарованої особистості на новий етап розвитку не виключає механізмів формування цінностей, що утворилися раніше. Навпаки, тут має місце діалектичне "зняття", тобто включення нижчих етапів на новому рівні ціннісного осмислення у вищі.

У становленні технічно обдарованої особистості вирішальне значення має підлітковий вік. Тут абігаються ряд показників, які роблять можливим перехід процесів становлення суб'єктності з русла соціалізації в русло індивідуалізації. Це і високий рівень інтелекту та розвитку операційно-інструментальних можливостей, і високий рівень розвитку самосвідомості, і спрямованість потреби у визнанні на сферу суспільно-корисної діяльності. Дуже важливе значення має і те, що в цей час починаються процеси морального та професійного самовизначення.

У третьому розділі "Суб"єктні цінності в структурі свідомості творчо обдарованої особистості" аналізуються результати експериментального дослідження динамічних та змістовних компонентів ціннісної свідомості технічно обдарованої людини.

Аналіз даних біографічної бесіди та каузометрії дозволив сформулювати припущення про те, що включення обдарованої особистості в творчу діяльність повначається і на характері її відносин як суб'єкта соціальних стосунків. У цьому контексті технічна творчість є засобом існування людини в системі життєвих відносин.

Усвідомлені способи вирішення технічних проблем виступають для людини як цінності. Вони утворюють стратегіально-ціннісну структуру свідомості, яка складається із певного індивідуально-своєрідного поєднання стратегій комбінування (К), пошуку аналогів (А), реконструювання (Р) та випадкових підстановок (ВП).

На діаграмі представлено усереднені дані щодо стратегіальної регуляції творчих та життєвих процесів у технічно обдарованих людей, оцінені за 7-бальною шкалою.

Рис. 1.

Оскільки через близькість в оцінках жодна із стратегій не виділяється як домінуюча, то можна стверджувати, що для технічно обдарованих людей характерна універсальна стратегія. Найрідше ними застосовується стратегія випадкових підстановок, причому, і це, мабуть, закономірно, в житті ($\bar{x} = 2,2$) ще менше, ніж у творчості ($\bar{x} = 2,66$). Ця стратегія мало поєднується із творчими процесами обдарованої людини. Вона застосовується лише в крайніх випадках, коли настає криза в творчому пошуці і використання інших стратегій не дає позитивних результатів.

Зіставлення стратегій комбінування, пошуку аналогів та реконструювання виявляє певні тенденції, характерні для стратегіальної свідомості творчо обдарованої людини. Показовою є найвища середня оцінка ($\bar{x} = 5,53$) стратегії реконструювання в творчій діяльності, оскільки саме ця стратегія вважається найбільш "творчою". Водночас у літературі відзначається, що стратегія реконструювання найрідше зустрічається. Очевидно це справедливо, коли йдеться про генеральну сукупність людей, що займаються технічною творчістю. Тенденція до домінування цієї стратегії у обдарованих людей, на наш погляд, є однією із істотних ознак творчої обдарованості взагалі. На другому місці - стратегія комбінування, на третьому - пошуку аналогів. Таким чином, можна підсумувати, що обдаровані люди переважно застосовують стратегії, які мають вищу значимість для творчих процесів, а ті стратегії, що менше зв'язані із творчістю, залишаються на другому плані.

Аналіз даних по застосуванню стратегій щодо життєвих процесів показує деякі загальні закономірності в організації стратегіальної регуляції поведінки творчо обдарованих людей. Стратегія реконструювання, як і при вирішенні творчих задач, також має досить високу оцінку ($\bar{x} = 5,23$), однак поступається стратегії комбінування ($\bar{x} = 5,42$), яка є домінуючою при вирішенні життєвих проблем. Середня оцінка третьої по значимості стратегії - пошуку аналогів - дещо нижча ($\bar{x} = 4,88$). Найрідше при вирішенні життєвих проблем застосовується стратегія випадкових підстановок ($\bar{x} = 2,2$). Очевидно, що цінності, які пов'язані із виключенням людини у соціальні стосунки в більшій мірі орієнтовані на загальновианані норми і правила, ніж цінності, пов'язані із творчістю. Дійсно, якщо для характеристики останніх такі епітети, як оригінальність, принципова новизна, неповторність, тощо, позначають вищі рівні творчості, то використання їх сто-

совно відносин з іншими людьми обмежене. Але, попри це, обдарована людина прагне до творчості не лише в технічній діяльності, але й при вирішенні життєвих проблем.

Вищий рівень суб'єктності забезпечується у цьому випадку наявністю такого ефективного механізму адаптації в соціокультурному середовищі, яким є творчість. Творча людина завжди має більше незалежності, свободи дій. У будь-якій життєвій події вона не йде за ситуацією, а деякою мірою сама її творить, є одним із значимих чинників, які спрямовують розвиток ситуації.

Кореляційний аналіз показав, що існує тісний зв'язок між стратегіями, які використовуються в технічній творчості і стратегіями вирішення життєвих проблем. Так, для стратегії комбінування коефіцієнт кореляції Спірмена дорівнює 0,77, а для стратегій пошуку аналогів і реконструювання відповідно $\rho = 0,74$ та $\rho = 0,75$ при ($p < 0,01$). Виявлено слабкий зв'язок - $\rho = 0,22$ - для стратегії випадкових підстановок. Зазначимо, що ця стратегія має найменшу питому вагу і її застосування носить епізодичний характер.

Таким чином, припущення про стратегіально-ціннісну організацію свідомості творчо обдарованої людини підтвердилося. Стратегії, що виробляються в технічній творчості, усвідомлюючись, стають цінностями, що переносяться і на регуляцію діяльності людини, яка виступає як суб'єкт суспільних відносин. Очевидно, в становленні стратегіально-ціннісної організації свідомості має місце і зворотній процес: досвід, накопичений у сфері стосунків в системі "людина-людина", поширюється і на технічну творчість. Взаємне збагачення цих двох основних сфер життєдіяльності, закріплене у життєвому досвіді, формує такий індивідуально-своєрідний сплав цінностей, який забезпечує цілісність творчо обдарованої особистості як суб'єкта життєдіяльності.

Змістовна сторона ціннісної свідомості пов'язана із загальними смислами людського життя. Вона була представлена у вигляді ціннісно-смыслового поля, де відображені найбільш значимі для особистості цілі і способи її існування.

Графічні зображення моделей ціннісно-смыслового поля свідомості творчо обдарованих людей, отримані нами, показують не лише індивідуальні особливості семантичного простору ціннісної свідомості, а й дозволяють виділити суб'єктні цінності - ті, які мають найвищі бали взаємозв'язку.

Із 180 виділених цінностей 121 мають високі бали взаємо-

зв'язку і відносяться до цінностей моралі (67) і до цінностей діяльності (54). Саме вони утворюють суб'єктно-ціннісне ядро свідомості творчо обдарованої особистості і розглядаються нами як суб'єктні цінності.

Типовим для творчо обдарованих людей є представленість у суб'єктно-ціннісному ядрі свідомості діяльнісних і моральнісних цінностей. Однак конкретне змістовне наповнення цих цінностей індивідуальне, своєрідне і неповторне для кожної особистості, оскільки є результатом взаємодії на протязі життєвого шляху різноманітних чинників, найважливішим із яких є власна активність людини, спрямована на самодетермінацію і саморозвиток.

Ціннісно-сміслові поля складають смислові утворення, які мають різну значимість для людини. Суб'єктні цінності - транзитивні, вони визначають напрямки активності в найважливіших життєвих ситуаціях. Ті ж, що не входять до суб'єктно-ціннісного ядра можна віднести до ситуативних цінностей. Вони актуалізуються у менш важливих для людини випадках і можуть визначатися моральними та звичаєвими нормами, не сприймаючись особистістю як внутрішні інтенції.

Нерідко зазначені конструкти є проголошуваними цінностями, до яких може прагнути людина, але які ще не визначають її реальних вчинків. Ціннісна регуляція у цьому випадку не супроводжується активною роботою свідомості по вибору таких форм поведінки, які б не суперечили внутрішній цілісності особистості. Значною мірою вибір цінностей у цій ситуації є випадковим, оскільки вони, як правило, мають низький бал взаємозв'язку і відособлені від інших ціннісно-сміслових утворень у структурі свідомості.

Транзитивність суб'єктних цінностей пояснюється тим, що кожна з них має тісні зв'язки з іншими значимими цінностями індивідуальної свідомості. Таким чином, коли для оцінки значимої ситуації і вироблення лінії поведінки в ній актуалізується та чи інша суб'єктна цінність, це означає, що відбувся складний процес оцінювальної діяльності, в який були включені і інші суб'єктні цінності, зв'язані з даною. Отже, в регуляції активності людини бере участь не та чи інша ізольована цінність, а ціннісна свідомість в цілому.

Забезпечуючи цілісність особистості у різноманітних життєвих умовах, ціннісна свідомість виступає як система, здатна до саморегуляції. Зіставлення даних біографічної бесіди із дослідженнями ціннісно-сміслового поля свідомості дає підстави вважа-

ти, що висока значимість певних життєвих ситуацій, не впливаючи суттєво на змістовну сторону, приводить до змін у структурній організації свідомості. Так, коли творчо обдарована особистість на момент проведення дослідження працює над вирішенням творчої задачі, актуалізуються цінності діяльності, забезпечуючи її підтримку. І навпаки, в разі переключення творчо обдарованої особистості на вирішення соціальних задач (наприклад, виконання управлінських функцій), суб'єктні цінності актуалізуються в семантичному просторі цінностей моралі.

У підсумку узагальнено результати дослідження. Експериментальне підтвердження гіпотези та положень, які винесені на захист, дозволяє зробити такі **висновки**:

1. На ранніх етапах онтогенезу, наслідуючи дорослих, дитина включається в широке коло діяльностей, які іззовні визначаються соціальною ситуацією, а всередині є полем реалізації потреби у визнанні. Обдарована дитина з-поміж багатьох вибирає таку діяльність, де при менших зусиллях вдається досягати кращих результатів у порівнянні з іншими. Ця діяльність (у даному випадку - технічна творчість) набуває особистісного смислу, стає цінністю.

2. Завдяки ціннісному ставленню підвищується рівень мотивації діяльності, забезпечується її підтримка та вдосконалення. У співробітництві з референтними дорослими зростає власна активність дитини, спрямована на саморозвиток у творчій діяльності. Як результат - формуються певні знання та вміння і специфічна, як по відношенню до людини, так і по відношенню до діяльності, сукупність особливостей пізнавальних процесів - стратегії технічної творчості.

3. До підліткового віку потреба у визнанні в свідомості обдарованої особистості пов'язується із технічною творчістю. І сама творчість, і стратегії, що склалися в ній, набувають значимості для людини, стають її цінностями. Це веде до такого підвищення рівня досягнень, який стає несумірним з можливостями їх оцінки і визнання референтним оточенням. Ситуація конкуренції, що має місце на цьому етапі, приводить до певної соціальної дезадаптації, яка суб'єктивно переживається як самотність. Особистість постає перед вибором. Здебільшого відбувається переорієнтація на інші види діяльності, котрі мають вищу цінність у пересічній свідомості. Інший шлях - відстоювання власної позиції на основі ціннісної підтримки референтних осіб, що, як правило, не входять до контактного оточення, а представляють

групи вищого рівня.

4. Закріпленню творчої спрямованості обдарованої особистості сприяють процеси морального та професійного самовизначення, що припадають на юнацький вік. Із-за ціннісної конфронтації в контактним оточенням, найбільш ефективним засобом підтримки ціннісної сфери виявляється орієнтація на загальнолюдські цінності, в яких закладені тенденції суспільних вимог до особистості. Таким чином, у ціннісній свідомості творчо обдарованої людини поєднуються моральнісні цінності, що відображають тенденції розвитку цінностей суспільства, з цінностями діяльності, які відображають способи самоздійснення особистості в суспільстві, напрямки розвитку її здібностей. Завдяки високій значимості вони стають об'єктами рефлексії і, зрештою, змістами свідомості. Творча спрямованість людини визначає дієвість цих утворень, їх автономність, здатність до саморозвитку, що є підставою для визначення їх як суб'єктних цінностей.

5. Заключний етап у становленні творчо обдарованої особистості характеризується зростанням рівня суб'єктності. Соціальна ситуація розвитку визначається не стільки дією зовнішніх макро- і мікросоціальних чинників, скільки чинників внутрішніх. Стратегіально-ціннісна організація свідомості, яку складає поєднання змістовних (діяльнісні та моральнісні цінності) і динамічних (стратегії технічної творчості) компонентів є джерелом внутрішньої свободи людини та її саморозвитку.

Дане дисертаційне дослідження не претендує на повноту і досконалість аналізу становлення творчо обдарованої особистості. На майбутнє передбачається вивчення динаміки ціннісної свідомості на протязі онтогенезу із застосуванням методів поперечних зрізів і порівняльного дослідження.

Основний зміст роботи відображено в таких публікаціях:

1. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості.- К., 1997. - 24 с. (1,5 др. арк.).

2. Цінності в структурі свідомості творчо обдарованої особистості. - В кн.: Українська психологія: сучасний потенціал. - Матеріали IV Костюківських читань, 25 вересня 1996 р. - Київ, 1996. - Т.2. - С.244-251 (0,5 др. арк.).

3. Творча обдарованість і духовність: спроба суб'єктно-ціннісного аналізу. - Матеріали міжрегіональної конференції "Духовність молодшої людини". - Житомир, 1997.- С.124-134 (0,5 др. арк.).

Музыка О. Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо обдарованої особистості (на матеріалі технічної творчості). – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 1997.

Аналізуються особливості життєвого шляху і їх відображення в розвитку ціннісної свідомості технічно обдарованої особистості. Стратегіально-ціннісна організація свідомості, основу якої складають суб'єктні цінності як поєднання змістовних (цінності діяльності і моральнісні цінності) і динамічних (стратегії технічної творчості) компонентів, розглядається як вирішальний фактор у становленні творчої обдарованості.

Ключові слова: творча обдарованість, технічна творчість, стратегіально-ціннісна організація свідомості, суб'єктні цінності.

Музыка А. Л. Субъектно-ценностный анализ становления творчески одаренной личности (на материале технического творчества). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины. Киев, 1997.

Анализируются особенности жизненного пути и их отражение в развитии ценностного сознания технически одаренной личности. Стратегически-ценностная организация сознания, основу которой составляют субъектные ценности как сочетание содержательных (ценности деятельности и нравственные ценности) и динамических (стратегии технического творчества) компонентов, рассматривается как решающий фактор в становлении творческой одаренности.

Ключевые слова: творческая одаренность, техническое творчество, стратегически-ценностная организация сознания, субъектные ценности.

Muzyka A. Subjectly-value analysis of the formation of the creatively-gifted personality (on the material of the technical creation). – Manuscript.

The Dissertation for a candidate's degree of psychology on speciality 19.00.07 - Pedagogical and developmental psychology. The Institute of Psychology named by G.S.Kostjuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv, 1997.

The peculiarities of path in life and their reflections in the development of value consciousness of the creatively-gifted person are analyzed. Strategic-value organization of consciousness which is based on subject values as combination of profound (the values of activities and moral values) and dynamic (the strategy of technical creation) components is regarded as the decisive factor in the formation of the creative gifts.

Keywords: creative gifts, technical creation, strategicvalue organization of consciousness, subject values.

11.1.2017

АВ 39.310

Підписано до друку 26.11.97р. Формат 60х90/16
Ум.друк.арк.1.0. Обл.-вид.арк.0.8.
Наклад 100. Зам. 23. Безкоштовно.

Видавничий центр ЖДПІ ім. І.Я.Франка,
Житомир, вул. Велика Бердичівська,40